

Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща

Оксана Кукуруз,

молодший науковий співробітник

Інституту держави і права

ім. В. Корецького НАН України

Розуміння ролі політичного складу парламентської більшості і парламентської опозиції особливо актуальне для держав, які перебувають на стадії трансформації політичних систем. Для України у цьому зв'язку може бути корисним, зокрема, вивчення політичної ситуації у Польщі останніх років. Відтак у статті здійснюється аналіз змін політичного складу парламентської більшості та опозиції в Сеймі Республіки Польща, починаючи з 1989 року.

Діяльність парламенту у парламентських і парламентсько-президентських державах здійснюється переважно на основі взаємодії парламентської більшості і опозиції. Від їх політичного складу залежить розвиток держави, особливо якщо держава перебуває у стані трансформації.

Оскільки 2006 року Україна перейшла до парламентсько-президентської форми правління, за якої парламентська більшість формує уряд, а контроль за ними здійснює парламентська опозиція, то корисним, на нашу думку, буде вивчити досвід Республіки Польща з цього питання. Тим більше, що в цій державі така схема діяльності законодавчого органу практикується вже 19 років. Досліджувати будемо зміну політичного складу більшості та опозиції нижньої палати польського парламенту – Сейму, оскільки вона за своїми функціями подібна до Верховної Ради України.

Розвиток парламентаризму в Польщі в контексті посткомуністичних трансформацій країн Східної Європи ретельно досліджують українські науковці, зокрема, О. Брусилівська і В. Струтинський, а також російський науковець Л. Ликошина. Аналіз поточної політики в сусідній державі постійно здійснюється на сторінках суспільно-політичної газети „Дзеркало тижня” зусиллями, здебільш, журналістів В. Твердохліба і В. Павліва. Ґрунтовно відстежує функціонування парламентської опозиції в Сеймі польський науковець С. Божик. У книзі „Правовий статус парламентської

опозиції в Сеймі Республіки Польща” він аналізує зміни в партійній системі Польщі та взаємовідносини парламентської більшості та опозиції; акцент ставиться на правових аспектах їх діяльності. Інші ж дослідники аналізують, як правило, вплив діяльності парламентської більшості та опозиції на демократизацію політичної системи.

Метою нашої статті є виявлення тенденцій змін у політичному складі парламентської більшості і парламентської опозиції за час існування ІІІ Республіки Польща, тобто починаючи з 1989 року й донині. Наше завдання – з’ясувати, які політичні сили в цей період становили парламентську більшість, а які опозицію, як змінювалася ситуація з кожними наступними виборами, якій ідеології поляки віддають перевагу, що сприяє парламентській опозиції ставати парламентською більшістю.

Слід зазначити, що за період, що досліджується, парламентські вибори у Польщі відбувалися в 1989, 1991, 1993, 1997, 2001, 2005 і 2007 роках. Перші відносно вільні вибори відбулися на основі домовленостей за „круглим столом” між владою і позапарламентською опозицією, яку тоді, 1989 року, репрезентувала профспілка „Солідарність”. Одним з головних результатів домовленостей був компроміс щодо проведення виборів до Сейму і Сенату за участю опозиції. На виборах до Сейму 35 % місць могли заміщуватися шляхом вільних виборів, а інші 65 % – депутатами від партійно-урядового блоку (Польська об’єднана робітничка партія (ПОРП), Об’єднана селянська партія (ОСП), Демократична партія (ДП)). Так було утворено „контрактний” сейм. Кандидати від Громадянського комітету „Солідарність” отримали в Сеймі 160 мандатів з належних їм 161 і сформували Громадську парламентську групу на чолі з Б. Геремеком. Президент обирався спільно Сенатом і Сеймом.

Цікаво, що, обираючи президента, парламентська опозиція знову запропонувала більшості „контракт”. З липня А. Міхнік, один з лідерів опозиції, надрукував у „Газеті виборчій” статтю за символічною назвою: „Ваш президент, наш прем’єр”. Автор наголошував, що для користі польського суспільства правлячим політичним силам і опозиції було б доцільно дійти порозуміння, за яким „президентом буде обрано представника ПОРП, а портфель прем’єра і місію формування уряду буде доручено кандидатові від „Солідарності” [1, с. 148].

Після того, як президентом Польщі було обрано В. Ярузельського, правляча ПОРП не погодилася піти на поступки щодо призначення прем’єра. Тоді „Солідарність” провела переговори з ОСП та ДП, і вони сформували нову коаліцію. Кандидатуру від „Солідарності” – Т. Мазовецького – на посаді голови Ради Міністрів підтримали 378 депутатів з усіх парламентських груп. Відтак ПОРП опинилася в опозиції і в січні 1990 року оголосила про свій саморозпуск. Понад 100 її депутатів утворили парламентську фракцію Демократичних лівих сил, до якої увійшли і 20 депутатів від „Соціал-демократії Республіки Польща”. Ще частина депутатів створила фракцію „Соціал-демократичний союз Польщі” (41

депутат). Деякі депутати проголосили себе незалежними або ж увійшли до складу інших парламентських фракцій. Політичні поділи сталися і в парламентській більшості. Серед колишніх однодумців – лідерів „Солідарності” відбувся розкол. З Громадянської парламентської фракції виокремилася фракція новоствореного Демократичного союзу (ДС). На думку В. Струтинського, „смак влади і особисті амбіції, а не відчуття відповідальності за долю профоб’єднання та реалізацію високоморальних ідеалів, які викристалізувалися під час страйків 1980 - 1981 років, керували діями цих та інших політиків. Вони почали забувати, що на початку 80-х та у 1989 рр. „Солідарність” перемагала за рахунок внутрішньої єдності, яка будувалась на високоморальних ідеалах та компромісах, а не на конфронтації у переговорах з політичними опонентами” [1, с. 150]. З середовища Солідарності” утворилися праві і правоцентристські партії – ДС, Християнсько-народне об’єднання (ХНО), Згода центру (ЗЦ), а пізніше, 1996 року, із залишків профспілки утворився прокатолицький Рух за відродження Польщі (РВП), який потім став Акцією виборчою „Солідарність” (АВС).

Щораз важче було розрізнити парламентську більшість і парламентську опозицію, оскільки в результаті поділів і переходів політична структура Сейму стала зовсім іншою, ніж якою була одразу після виборів. Згодом уряд Т. Мазовецького був відправлений у відставку. Новим прем’єр-міністром став Я. Белецький, уряд якого фактично був урядом меншості. Спроби опозиційних партій внести пропозицію про вотум недовіри не знайшли підтримки у інших депутатів, і цей уряд функціонував до парламентських виборів. „Контрактний” Сейм працював з червня 1989 по жовтень 1991 року. Протягом двох років він втратив популярність у суспільстві, не виконував функцій представника політичних сил країни і, зрештою, саморозпустився.

1991 року кількість політичних сил у Польщі була найбільшою в Східній Європі. Оскільки не було запроваджено виборчого бар’єра, то на перших вільних виборах до Сейму увійшли представники 29 виборчих комітетів (для участі у виборах політичні сили утворюють виборчі комітети), 24 з яких були створені в результаті організаційного подрібнення політичних партій. Після виборів утворилося 18 парламентських фракцій [2, с. 146]. Через надмірну кількість політичних сил неможливо було сформувати стійку парламентську більшість. Прем’єр-міністром був затверджений правоцентрист Я. Ольшевський (ЗЦ), який зберігав свої повноваження трохи більше шести місяців. Це був коаліційний уряд парламентської меншості (114 мандатів), яку створили представники кількох політичних сил, в тому числі ЗЦ і ХНО. Функціонування такого уряду можливе було за підтримки депутатів від „Солідарності”, ПСП і ще кількох невеликих фракцій (на той час фракцію мали право створити 3 депутати). В опозиції до уряду перебували партії, які на виборах отримали найбільше мандатів – ДС, Союз демократичних лівих сил (СДЛС) і Конфедерація незалежної

Польщі (КНП). Урядова коаліція всіляко обмежувала вплив опозиції, що спровокувало опозиційні сили (в тому числі й ПСП) разом з президентом відправити уряд Я. Ольшевського у відставку. Парламентська опозиція, підтримана президентом, висунула кандидатуру В. Павляка, голову ПСП, на посаду голови уряду. Однак він не зміг сформувати нову коаліцію, а відтак залишив посаду. У липні 1992 року прем'єр-міністром була призначена Х. Сухоцька, представник ДС. Це був черговий коаліційний уряд, до якого увійшли переважно представники чотирьох партій – ДС, ХНО, Ліберально-демократичного конгресу (ЛДК) і Народної згоди (НЗ).

Роздвінення партійної системи призвело до кризи в парламенті. Хоча більшість депутатів вважалися правоцентристами, їх розділяли серйозні суперечності. Крім того, жодний коаліційний уряд не міг стати представницьким для такого фрагментарного парламенту. 28 травня 1993 року Сейм висловив недовіру уряду, не обравши при цьому нового його голову. Президент Л. Валенса не прийняв відставки уряду, але видав указ про розпуск Сейму. Як зазначає Л. Ликошина, „Сейм першого скликання, незважаючи на те, що був обраний демократичним шляхом, користувався в суспільстві невеликим авторитетом, а інколи й меншим, ніж „контрактний” Сейм. Причиною цього було погіршення соціально-економічної ситуації в країні, гостра боротьба між парламентськими фракціями, які виражали вузькопартійні інтереси, суперництво між Сеймом і Сенатом, а також низька професійну підготовка більшості депутатів” [3, с. 67].

Невдала діяльність Сейму I скликання зумовила запровадження у травні 1993 року високого виборчого бар'єра для партій – 5 %, а для партійних об'єднань – 8 %. Головними переможцями цього разу стали ліві партії. СДЛС отримав найкращий результат на виборах і разом з ПСП створив коаліцію парламентської більшості. Незалежна самоврядна профспілка „Солідарність”, ЛДК, ЗЦ опинилися в позапарламентській опозиції. В. Осятинський цю ситуацію коментує так: „Яка б це не була партія, що поставила перед собою завдання навести порядок в економічній і соціальних сферах після краху комуністичного режиму, вона була би приречена на невдачу, особливо в ході вільних виборів. Вона зазнає поразки і в тому випадку, якщо нічого не робитиме, оскільки ресурси залишилися дуже малі для того, щоб підтримати економіку. Вона зазнала б поразки навіть тоді, коли б змогла розпочати реформи, оскільки тягар переходу до нового суспільства надзвичайно болісний. Отже питання не в тому, чому „Солідарність” програла, а в тому, чому вона програла комуністам” [4, с. 2].

На нашу думку, „Солідарність” програла, в першу чергу, через розчарування електорату правлінням правих, а також через їх внутрішні конфлікти, що призвело до роздвінення колись потужної профспілки. Ліві ж сили перемогли завдяки тому, що об'єдналися, оскільки зрозуміли: тільки спільними зусиллями можна досягти бажаного результату в будь-

який час, а тим більше в умовах такого високого виборчого бар'єра.

На відміну від „контрактного” Сейму і Сейму І каденції, де парламентська більшість змінювалася двічі за час однієї каденції, більшість лівого спрямування проіснувала протягом всієї каденції (1993 – 1997 роки). Однак за цей період функціонувало три уряди: В. Павляка (ПСП), Ю. Олексі (СДЛС) і В. Чимошевича (СДЛС). Представники позапарламентської опозиції постійно піддавали сумніву легітимність парламенту. „...існування значної позапарламентської опозиції стало дестабілізуючим фактором. В суспільстві посилилася конфронтація, пов'язана з висуненням деякими політичними силами вимоги відставки „комуністів” від влади і засудження комунізму. Незадоволення деяких суспільних прошарків викликала відмова від декомунізації, свого роду політичній дискваліфікації підпали політичні партії, звинувачені у „співробітництві” з правлячою коаліцією, – Союз свободи (СС) і Союз праці (СП)” [5, s. 93].

Наступні парламентські вибори (1997 рік) засвідчили зміцнення політичних партій і майже рівномірний розподіл голосів між лівими і правими. 1997 року партійна система Польщі трансформувалася в систему двох сил. Правий блок склали СС та АВС. Лівий блок – СДЛС. Парламентську більшість сформували АВС та СС. Маятник влади знову хитнувся вправо. Перемога правих була досягнута завдяки об'єднаним процесам. СС виник 1994 року на основі об'єднання ДС і ЛДК, а АВС утворилася 1996 року на основі близько 40 партій. Прем'єром став Є. Бузек (АВС). Чотири реформи (адміністративна, пенсійна, охорони здоров'я, освіти), які зініціювала правляча більшість, реалізовувалися дуже складно, а тому майже щомісяця в різних регіонах вибухали протести.

Ідеологічна несумісність партнерів по коаліції парламентської більшості, а також конфлікти всередині АВС, яка була фактично коаліцією в коаліції, стали причиною основних їх невдач. Як зазначав В. Твердохліб, „кожна коаліція за природою своєю конфліктогенна, оскільки з двох чи кількох передвиборчих програм треба вибудувати одну спільну доктрину, яка створюється не інакше, як шляхом взаємних поступок і компромісів. Одним ці поступки і компроміси даються легше, іншим важче, але оскільки люди, що їх створюють, називаються політиками, то завжди за поступками і компромісами невідступно, як тінь, ходять партійно-політичні інтереси і особисті амбіції” [6].

Прикладом внутрішніх протиріч в АВС стало голосування в Сеймі вотуму недовіри міністрові Е. Вонсачу, відставку якого ініціювали 74 депутати АВС, – лише завдяки одному голосу він зберіг свою посаду. Проти урядових проєктів законів голосувала не тільки опозиція, але й частина депутатів АВС. Згодом з її складу вийшло кілька фракцій, які створили праву опозицію. 1999 року польський уряд мав найнижчий рейтинг за останні десять років. Представники опозиції Голова СДЛС Л. Міллер і голова лівоцентристського СП М. Пол зазначали, що, „допустивши спад виробництва і зростання безробіття, занедбавши сільське господарство,

легку промисловість і воєнно-промислову галузь, кризу влади жодною реструктуризацією уряду, окрім його відставки, не вирішити” [7]. Внаслідок постійних конфліктів між АВС і СС у червні 2000 року коаліція розпалася. Від моменту виходу СС з коаліції й аж до кінця каденції парламенту уряд Є. Бузека функціонував як кабінет меншості.

На виборах до Сейму 2001 року, як і можна було чекати, найбільшу кількість голосів отримали блок СДЛС – СП. Разом з ПСП вони сформували коаліційний уряд, який очолив Л. Міллер (СДЛС). Право і справедливість (ПіС) та Громадянська платформа (ГП), які вийшли із середовища АВС, створили опозиційну парламентську фракцію „Громадянське об’єднання”. В країні, яка однією з перших в регіоні стала на шлях глибоких демократичних перетворень, до влади вдруге повернулися колишні комуністи, які еволюціонували до соціал-демократії. Однак, як зазначає В. Павлів, „політичні висновки, що результати виборів у Польщі свідчать про відродження лівої ідеології, заангажовані та необґрунтовані. Швидше навпаки, вони свідчать про розчарованість населення непослідовністю політики попереднього уряду, який не зміг уникнути спокуси використати владу в особистих чи корпоративних інтересах. Вибори в Польщі є хорошим уроком для політиків, які думають, що виборцям можна „втукмачувати” будь-які гасла та обіцянки й не нести за це жодної відповідальності” [8].

Однак через складну соціально-економічну ситуацію в країні, корупційні скандали, надзвичайну агресивність опозиції парламентська більшість втратила домінування в Сеймі. Конфлікти між СДЛС і ПСП призвели до виходу останньої з коаліції в березні 2003 року. Уряд Л. Міллера став урядом меншості, а позиція опозиції стала міцнішою. Крім того, через деякий час в парламентській більшості утворилася внутрішня опозиція – окрема парламентська фракція – Соціал-демократія Республіки Польща. У червні 2004 року Л. Міллер подав у відставку, і уряд меншості очолив М. Белка. Хоча опозиція вносила пропозиції про ухвалу вотуму недовіри цьому уряду, але він проіснував до парламентських виборів – як і в попередній каденції уряд Є. Бузека.

На виборах 2005 року перше і друге місця отримали Право і справедливість (ПіС) і Громадська платформа (ГП) відповідно. Незважаючи на заяви цих партій про створення парламентської більшості в Сеймі, угоду про їх спільну діяльність так і не було підписано. ПіС сформував уряд меншості, який очолив К. Марцінкевич. Парламентська більшість утворилася у складі консервативної партії ПіС, радикально-селянської партії „Самооборона” і право-консервативної „Ліги польських сімей” (ЛПС) лише в лютому 2006 року. В липні цього ж року уряд очолив лідер ПіС Я. Качинський. Інша права ліберальна партія, яка отримала другий результат, – ГП – оголосила про перехід в опозицію. В опозиції до уряду перебував і СДЛС, а згодом і ПСП.

Л. Харченко зазначає, що політична система з двома „опозиціями” та значним впливом дрібніших партій не може бути стійкою. „Формуванню

сильного уряду і сильної опозиції перешкоджає фрагментарність політичної системи, яка підтримується двома головними чинниками: ментальністю пересічного виборця та надмірною вагою особистих амбіцій лідерів партійних еліт. Як зазначають окремі експерти, поляки зберегли спроможність наділяти нові політичні утворення великим кредитом довіри та сподівань. Недовіра до існуючих партій та політики уряду часто супроводжується бажанням електорату підтримати новоутворену партію, яка протестує проти існуючого політичного істеблішменту та пропонує нову якість і новий стиль правління та життя” [9, с. 37].

Постійні конфлікти між партнерами по коаліції, а також протистояння між парламентською більшістю і парламентською опозицією призвели до дострокових парламентських виборів. За їх результатами ГП і ПСП сформували парламентську більшість. Уряд очолив Д. Туск (ГП). Зрозуміло, що в опозиції перебуває ПіС.

Слід зазначити, що за період, який розглядається, існувало дванадцять урядів, п'ять з яких були урядами меншості (уряди Я. Белецького, Я. Ольшевського, Х. Сухоцької, М. Белки і К. Марцінкевича), ще два стали такими до кінця каденції Сейму (уряди Є. Бузека і Л. Міллера). Найбільш стабільною парламентською більшістю, яка проіснувала протягом всієї каденції, була коаліція СДЛС і ПСП (1993 - 1997 роки). Єдиним урядом, що проіснував протягом всієї каденції, був уряд Є. Бузека (1997 - 2001 роки). Уряд Я. Качинського не враховується, оскільки це була не повна каденція (2005 - 2007 роки) у зв'язку з достроковими виборами.

Постійні зміни відбувалися і в парламентській опозиції. Підтверджує це, зокрема, висновок фахівця з питань діяльності парламентської опозиції у Сеймі Польщі С. Божика. Науковець аналізує три каденції Сейму (II, III і IV) і стверджує, що в країні склалася нестабільна політична сцена, про що свідчать часті поділи і перетасування в середовищі політичної опозиції. Практично в кожній каденції кількісний стан опозиційного клубу в Сеймі на кінець каденції стає меншим, ніж на її початку [10, s. 63 - 65].

Аналіз зміни політичного складу парламентської більшості та опозиції в Сеймі III Республіки Польща відображено в таблиці.

Таблиця

Партії і блоки, які становили в Сеймі Польщі з 1989 по 2008 рік парламентську більшість і парламентську опозицію*

Політична партія (блок)	Вибори до Сейму 1989 р	I каденція Сейму 1991-1993 рр. 1991-1992 1992-1993	II каденція Сейму 1993-1997 рр.	III каденція Сейму 1997-2001 рр.	IV каденція Сейму 2001-2005 рр.	V каденція Сейму 2005 -2007 рр.	VI каденція Сейму 2007 р-
Акція виборча „Солідарність”				Б			

Оксана Кукуруз

Безпартійний блок сприяння реформам				О				
Громадянська платформа						О	О	Б
Демократична партія	Б							
Демократичний союз		О	Б					
Згода центру		Б	О					
Конфедерація незалежності Польщі		О	О	О				
Ліберально-демократичний конгрес			Б					
Ліга польських родин						О	Б	
Народна згода			Б					
Об'єднана селянська партія	Б							
Польська об'єднана робітничка партія	О							
Польська селянська партія			О	Б	О	Б	О	Б
Право і справедливість						О	Б	О
Рух за відбудову Польщі					О			
Самооборона РП						О	Б	
Солідарність	Б							
Союз демократичних лівих сил		О	О	Б	О	Б	О	
Союз праці				О	О	Б		
Союз свободи				О	Б			
Християнсько-народне об'єднання		Б	Б					

* В таблицю занесено політичні сили, належність яких до парламентської більшості чи парламентської опозиції можна чітко ідентифікувати; до уваги не беруться сили, що дотримувалися нейтральної позиції або діяли згідно з обставинами.

** Б – більшість, О – опозиція.

Отже після діяльності „контрактного” Сейму виборці ще раз віддали

перевагу політичним партіям правого спектра, хоча й значно розпорошеного. Оскільки це були перші вільні вибори, то політичні партії, які боролися за зміну політичного режиму, мали шанс отримати владу і здійснити необхідні реформи. Але політичні амбіції лідерів не дозволили їм дійти компромісу, і вони втратили довіру виборців. Починаючи з парламентських виборів 1991 року і до 2001 року, зміна складу парламентської більшості та опозиції у Сеймі відбувається за принципом „праві – ліві”. Циклічність „праві – ліві” чи „постсолідаристи – посткомуністи” порушується вже під час виборчої кампанії 2005 року, де основними конкурентами стали консерватори з ПіС та ліберали з ГП. Вибори 2007 року теж засвідчили, що основна боротьба велася між політичними силами правого спектра, тільки за результатами вони помінялися місцями (більшість – опозиція). Ще однією особливістю є те, що ПСП, яка постійно присутня в Сеймі, в 1993 і 2001 роках становила парламентську більшість з СДЛС, а зараз – з ГП. Навіть якщо врахувати, що СДЛС не зовсім лівого спрямування, а більше соціал-демократичного, ПСП належить тепер до центристських партій, а ГП – правоцентристська партія, то все одно така розстановка політичних сил свідчить, що ідеологія вже не має значення для політичної структуризації Сейму. При формуванні парламентської більшості та парламентської опозиції все більшу роль відіграють інші чинники [11].

Теоретично праві, центристські і ліві партії мають різне бачення шляхів розвитку, тому якби їх діяльність відповідала проголошеним цілям, то виборці не змінювали б свої симпатії з кожними виборами. Польський електорат при виборі політичної партії орієнтувався на лідера (що характерно для багатьох посткомуністичних країн), а також оцінював її практичну діяльність. Якщо уважно розглянемо **таблицю**, то побачимо ще одну закономірність: становище політичних сил в парламенті чергується (опозиція – більшість). Найкраще це простежується на прикладі ПСП і СДЛС.

Політичний розвиток у Польщі складний і багатоаспектний, умови змінюються, а відтак політичні сили роз'єднуються або об'єднуються. Наприклад, АВС, яка 1997 року формувала більшість, з часом розпалася, і на вибори 2001 року з її середовища йшли дві політичні партії – ПіС і ГП. Вони опинилися в опозиції.

Така тенденція зберігається. В 2005 і 2007 роках парламентську більшість хоча й створювали праві сили, однак вони були різними представниками правого спектра. 2005 року ГП була в опозиції, тому після виборів 2007 року вона сформувала більшість. На нашу думку, важливо те, що жодна політична сила з 1991 по 2008 рік не була протягом двох каденцій поспіль у складі парламентської більшості. Отже діяльність політичних сил, які складали парламентську більшість, отримувала низький рівень довіри, внаслідок чого збільшувалися шанси опозиційних політичних сил.

ХНО не береться до уваги, оскільки протягом однієї каденції були

дві парламентські більшості з різним розкладом політичних сил. Входження цієї політичної сили до парламентської більшості двічі ставала результатом домовленостей всередині Сейму, а не вибору польських громадян. Натомість випадки, коли дві каденції підряд політична сила перебуває в опозиції, навч. Наприклад, ГП, СДЛС, а КНП навіть тричі підряд були в опозиції.

Незважаючи на те, що парламентська більшість і опозиція в Польщі діють ще з 1989 року, аналіз свідчить, що не було жодної каденції, де б не виникали серйозні проблеми в їх середовищі. Мабуть, причиною такого стану є те, що спочатку був створений парламент, а потім масово почали створюватися політичні партії. Тоді як в сталих демократичних державах все відбувалося навпаки. Тому й не відомо, скільки ще років слід чекати, щоби політична структуризація Сейму була якісною і стабільною.

В подальших наукових дослідженнях доцільно буде порівняти політичну структуризацію польського Сейму і Верховної Ради України, що дозволить краще зрозуміти українську ситуацію і виробити пропозиції для поліпшення діяльності парламенту.

Література:

1. **Струтинський В.** Політичні та морально-етичні передумови трансформаційних процесів у польському суспільстві початку 90-х років / Владислав Струтинський // Політологічні та соціологічні студії: збір. наук. пр. / Прут. – Чернівці, 2002. – Т. II. – С. 139 - 152.
2. **Bozyk S.** Prawnoustrojowy status opozycji parlamentarnej w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej / Stanislaw Bozyk. – Bialystok: „Temida 2”, 2006. – 327 s.
3. **Лыкошина Л. С.** Особенности формирования польского парламентаризма / Л. С. Лыкошина // Процессы демократизации в Восточной Европе: ожидания и реальность: [сб. обзоров и реф. / отв. ред. Игрицкий Ю. И.]. – М.: РАН ИНИОН. Центр науч. - информ. исслед. глоб. и регион. пробл. Отдел Вост. Европы, 2002. – С. 63 - 73.
4. **Осятынський В.** После Валенсы / Виктор Осятынський // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1995. – № 4 (13) / 1996. – № 1. – С. 2 - 11.
5. **Antoszewski A.** System wyborczy i wybory parlamentarne po 1989 r. / Andrzej Antoszewski // Polityka w Polsce w latach 90: wybrane problemy. – Wroclaw, 1999. - S. 72 - 94.
6. **Твердохлиб В.** Польская коалиция: вместе трудно, отдельно – нельзя / Василь Твердохлиб // Зеркало недели. – 2000. – № 22 (295). – 3 - 9 июня // Режим доступу до газети: <http://www.zn.ua/1000/1600/27317/>
7. **Твердохлиб В.** Правительство Польши: реконструкция с привкусом скандала / Василь Твердохлиб // Зеркало недели. – 1999. – № 14 (235). – 10 - 16 апреля // Режим доступу до газети: <http://www.zn.ua/1000/21192/>

8. **Павлів В.** Фрустрації у Сеймі // Дзеркало тижня. – 2001. – № 38 (362). – 29 вересня – 5 жовтня // Режим доступу до газети: <http://www.zn.ua/1000/1600/32401/>

9. **Харченко Л. В.** Виборча система Республіки Польща: досвід для України / Людмила Вікторівна Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 3 (4). – С. 35 – 40.

10. **Bozyk S.** Opozycja parlamentarna w Sejmie RP / Stanislaw Bozyk. – Warszawa: Kancelaria Sejmu, 2005. – 127 s.

11. Див. **Кукуруз О. В.** Формування парламентської більшості та опозиції в Україні та Республіці Польща / Оксана Володимирівна Кукуруз // Політологічний вісник: збірн. наук. пр. – 2007. – Вип. 29. – С. 128 – 139.